

॥ श्रीरुक्मिणीपूजनवद्वन्नायनमः ॥ ॥ पंचमाध्याये प्रकरणार्थसंदर्भः ॥ ॥ स्वना
 वस्येति ॥ ॥ नक्तस्वनावानुसरणे भगवतः परमदयालुचंचत्किमार्गे किं च स्वसिध्य
 ति वदयथा करणे किं कर्मत्वं स्यादनेकविधत्वं सालताचलीलायानस्यादिति
 भावः ॥ सात्त्विकं विहायादावेव तामसप्रकारेण निरूपणे ॥ स्यतामसत्वेनोक्तौ च हेतु
 माहुः ॥ लौकिकं तामस इति ॥ इदमत्राकृतं ॥ पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलनेतरदि
 ति हि नक्तिमार्गे मुख्यः सिद्धांतः ॥ १ ॥ तत्संबंधादेवान्यत्र फलत्वोक्तिः ॥ एवं सत्यत्र स्व
 भावाः यथा कस्य नावेन सात्त्विकानां ज्ञानादिविहितमार्गैरुच्चारजसानां च वि
 क्षेपतो लौकिककर्मव्यासंगेन स्वरूपविस्मृतिसंज्ञवेन प्रपञ्चि रोधा सिद्धिः ॥
 तामसानां तु मोक्षात् यत्राग्रहपततितत्रसनगच्छतिकथंचनेति लोके दृश्यते ॥ व
 ज्रवासिनां च भगवत्स्वरूपविषयकः स्नेहस्तादृशो जातो येन स्वरूपातिरिक्तस्य भग

वडक्तस्यापि धर्मस्यानंगीकारो न तथैवाग्नेतन ज्ञानस्यापितेन सर्वात्मनानिरोध एतेष्वे
 व फलित इत्येतद्धर्मसाम्येन पुष्टिमार्गस्य मर्यादातो विपरितागतिरिति ज्ञापनाय च ता
 मसत्वं प्रकरणेनोच्यते ॥ वस्तुतस्तु निर्गुणमेवा तस्मान्मुद्राक्रियुक्तस्यैतारम्यन ज्ञानं न च
 वैराग्यं प्रायः श्रेयो न वेदिहेति भगवद्वाक्या स्वर्गापवर्गनरकेषूपितु स्यार्थदर्शिन इ
 ति वाक्यान्नाधमोक्षस्यापि नरकतुल्यत्वे सिगलनातो पि नक्तिमार्गा ज्ञानमार्गस्य
 हीनत्वमिति भगवदेकनिष्पृष्टविशुद्धभाववतां सर्वाधिकत्वं शास्त्रसिद्धमिति दिक् ॥
 एतदेव लौकिकं तामसे मुख्यमिति पदेनोच्यते ॥ व्यापकत्वेनात्मत्वेनांतर्हृदि ह
 रिरस्येवेति श्रवणेपि बहिर्लोके प्रकटं यद्व्यंतदेवोक्तरीत्या मुक्तै रव्यमत्र नांतरात्मा
 दिरूपमित्यर्थः ॥ मर्यादा मार्गतो वै लक्षण्योऽस्मि यो न्न मुख्य इति ज्ञापयितुं तत्रापि
 मर्यादायां यो मुक्तिप्रतिबंधकत्वेन संमतः कामः स एवात्र भगवत्स्वापक इति च

रूपयितुं काम एव तः फलं यस्याः स्तादृशी संसर्गः ॥ अत्रासंभावितत्वं ज्ञानेन कार्यं यत्
 एतादृश्येव कृतिरग्रे स्फुरानिरूपयिष्यत इत्यर्थः ॥ किंच ॥ मर्यादायां विहितमत्र
 नगवदविर्भावो ननु कामवशादेवैते सति प्रकटेष्वनौ स्त्रेहः सोपितथा तच्छास्त्रानु
 सारी न तु विध्यनुसारीत्यर्थः ॥ एकान्तकृतिमात्रेण सादिकथनात् तथा चात्र निःसा
 धने मोक्षसादीनामपि साधनैरप्यप्यंजनजननं दंतदधीनत्वमंगीकृत्य दत्तवानि
 तिसर्वोत्कर्षवच्चैतत्तथैत्यर्थः ॥ यद्वा ॥ अग्रे गजदृष्टान्तदानेन नगवान् स्वयं कामव
 शाकृतानां समीपमागच्छतीति ज्ञाप्यते । तथा चोक्तरीत्या कामेनोद्भूते प्रिये स्त्रे
 ह इत्यर्थः ॥ न ह्येवमन्यत्र संभवतीति युक्तमादौ तत्कथनमिति भावः । लौकिक
 सारूप्येण चतुर्विधलीलाकरणे लौकिकत्वेन नगवतिज्ञानवतानिरोधसिद्धिः ।
 रित्यां शंका कुः ॥ एकमिति ॥ यथैकेन हतनामुपयः पानेन लोके वीर्यं प्राकट्यंतस्या

२

श्रमुक्तिः ॥ प्रमेयबलप्राकट्यं लोके वेदे च ॥ सर्वज्ञहिता नीबालानां कथार्थता मे
 षां रक्षां तोकेनामी ॥ लेतास्ते एति वाक्यादग्रे ब्रजवसिनां माहात्म्यज्ञानसर्वकः स्त्रेह
 स्तात्कालिकश्रविसंयोगे षां श्रवणादिफलं चेत्साद्यत्रेककार्याणि जाता नितथा
 सर्वापिलीलेत्यर्थः ॥ एवं सति प्रतिपाद्यान तु गममाशंक्य तदनुगमकं स्तुमां कुः ॥
 प्रपंचेति ॥ आसक्तिरत्र मुख्या तद्विस्मृतिरंगं ॥ तथा विना सर्वथा सत्त्वसंभवा
 नथाच नियोधत्वमेव तथैत्यर्थः ॥ न त्वत्र बलदेवादिकार्यमसुच्यत इति न सर्वा
 नगवद्वीलेत्याशंका कुः ॥ येनैवेति ॥ अविष्टचरित्रमिति भावः ॥ अन्यथानि
 रोधस्तेनापि न स्यात् ॥ अत एव बलपार्थनीमव्याजाक्रेयेन हरिणेति ब्रह्मणे
 षं ॥ एवं सति प्रपंचविस्मृतिरित्यनेनैवास्पृश्लोकस्य गतार्थतेति शंका निर
 स्ताहेय ॥ सर्वं प्रतिपाद्यत्वेनात्र तु परिचायकत्वेन तदुक्तेः ॥ उभवाविष्टेयादि

नाक्रमेणैव तत्प्रकरणस्थध्यायप्रतिपाद्यनिरोधाधिकारिण उक्ताः । समुच्चय एवास्य
 नन्वेतन्मात्रत्वं । नगवदासक्तानां तत्संबंधमात्रेण सर्वसंलीलानां ह्यवत्वात् ॥ आ
 धेस्पष्टं नृनीयेनं ददायश्चाद्भुतदर्शनाकुला इति वाक्यात् ॥ अहो बतत्पद्भुतमिति
 मानया मासविस्मित इति वा । आसासु विस्मितेति च वाक्येण श्रव्याभिवेक्षितोति
 रुद्धः ॥ तुरीये ध्यायेत स्त्रिपुरुषोत्तमनामत्वेन प्रसिद्धानि हं स ब्रह्मदेवादिनामा
 न्यत्र कृतानीत्यलौकिकं ॥ ७ ॥ (गो) एष्य एतयोक्तेऽपि नंदा बोधोपितथा ॥ ८ ॥ अलौ
 किकत्वेन ज्ञात्वा तेषु नामसु येरतास्तेऽतः परमस्यैवैतानि नामानीति ज्ञात्वा स्मिन्नि
 रुद्धा न विष्णुं तानि चरिं गणलीलाप्यलौकिकरीत्यादिदैत्यनाशनैर्ब्रह्मकर्मकेष्ट
 देतितथा ॥ लोकेहीनत्वापादकं चौर्यं नगवत्कर्मकर्मधायकं तिरोधसाधक
 त्वादेवमपि भक्तमनीषितकरणाच्चालौकिकत्वं मत्स्यभक्तलं तत आस्ये विश्व

३

दर्शनं शरणागतिर्महदनुग्रहश्चेति सर्वमलौकिकमिति तादृशानामेतद्भावेन निरोध
 : संप्रतीतितथा ॥ पंचमेदधिभांडभेदनादिकं लोकदृष्टोपद्रवकमिति तथा ॥ अग्नि
 मालीलास्वभक्तोपद्रविकाचेति । षष्ठेन लक्ष्मणमणियावौस्त्रीस्वभावतावितित
 कथा तथा स्त्रियश्च स्वभावश्च राजसतामसादिस्तयो रता इत्यर्थः ॥ नात्र क्रमेविव
 दित इत्यतः परं द्वितीयाध्यायतात्पर्यमुच्यते ॥ तत्रादौ हरिशरणागमनेनैव नयनि
 वृत्तिरिति तत्त्वं ॥ अनधिकारिमुक्त्वा प्रमेयबलत्वं चोच्यते ॥ रक्षाकरणेन स्वामिनानां
 वतत्वमलौकिकत्वतादृक्त्वे ह्यवचादिलक्षणे ह्यैव रक्षाकरणं लोकरित्येतिलौकिके
 तत्त्वे रतास्तथा ॥ सप्तमे वंदावनावासपर्यंतं मद्दाने बोध्यमोनिरूपितो गोपाभिः
 स्तोत्रित इत्यादिना अग्रे च लोद्यम उक्त इति तथा ॥ अथवा ॥ यथाक्रममेव निरू
 पणं ज्ञेयं ॥ तथा हि रतनाया आगमनप्रकारागमननगवत्कर्मकर्मग्रहणप्रतना

कर्मकारणप्रकारतदोषानाक्रमणतन्मुक्तिरसद्वजसूपतद्गंधादयः सर्वान्ध्र
 र्यरूपाश्चितादृशानां निरोधः ॥ ततयेस्वोत्सवार्थमपिलोकिकप्रवादधर्मासक्त्या
 स्वविस्मृतौ प्रकाशान्तरेणास्मरणेशकटं नैत्कामातुर्निरोधकरणमलौकिकं ॥
 तस्यैवंपरित्येन तथा त्वमपि तथा ॥ प्रवालमृदं क्रिस्पर्शमात्रेण तथा कृतिरपि
 तथा ॥ अकस्मादुरुत्वप्रकटनमारभ्य कृशलेनागमनपर्यंतं सर्वमलौकिकं
 ॥ जंभालालीयांतथा त्वं स्पष्टं उक्तत्रिविधलीलायामाश्रयस्त्वमप्यस्ताति
 तादृशानामप्यत्र निरोधइति समुच्चयार्थे पिशष्टः ॥ तथाप्यलौकिकत्वं मुख्य
 मिति पृथक् ॥ चतुर्थे चौर्यादिलीलाया लोकप्रतीत्योपश्रवकत्वमिति तथा
 ॥ नामरूपोदरलौकिकत्वेनोक्तनिरोधस्यापि समुच्चयार्थश्च ॥ पंचमः आवश्य
 कं तज्ज्ञानेन दास्याधनमेव स्वयमपि कर्मकरणं पुत्रे च शिशुार्थे तथाकरणं स्त्रीश्च

४

नावः ॥ षष्ठे नारदोक्तिर्निलेकतत्वं ॥ परमार्थतत्तत्त्वं सुखे सुखयत्रतास्तथा ॥ स
 क्षमेमर्षेण सर्वकस्यानसागासुर्वतस्परिग्रहतत्रगमनकधमोक्तेस्तादृशस्तथेति
 ॥ अत्रोक्ताधिकारिणो यथासंभवं लीलास्थास्तदये च ज्ञेयाः ॥ सप्तस्वप्नधायेषू
 कसुलीलासु सप्तविधा अपियथासंभवमधिकारिण इति ज्ञेयं ॥ आवश्यकमि
 ति ॥ तदनंतरमेव शीघ्रं कर्तव्यं गमनोक्तेति शेषः ॥ यदिकेनायं शोननंदो वसु
 देवागमनं ज्ञाता तितदाऽऽकाशवाणी वक्ता तद्वत्वेन संजातवक्ता तत्रांकया स्वरूप
 त्वे संदिहान एवोत्सवं कृतवानिति कस्य विहंका स्यात्सापितं देवमथुरागमने
 नायास्तेत्याहुः ॥ अन्यथा ज्ञानेति ॥ उपपत्त्यंतरमाहुः ॥ उत्सवस्त्विति ॥ यथा क
 थं चिदुपमन संभवेप्युत्सवः स्वपुत्रत्वनिश्चयं विना न स्यादित्यर्थः ॥ नंदः स्वपु
 त्रमादाये सत्रोदारधीरिति विशेषणसूचितमाहार्हनेकविधं नगवदुदुप

५

योगिद्वानयनं चान्यथावस्थादिभ्यसाहुः ॥ इवेति ॥ यद्यपि च मप्रमालसाधारणं
तथाज्ञानमात्रमेवाह्लादहेतुस्तथापिमरुतां मतः कस्यामतथानूतवस्तुनगृह्णा
तात्परायेनाहुः ॥ अंतः करणप्रतीत्यापीति ॥ अलंकृतस्य स्यात्तसः ॥ अन्य
मपि शुद्धिमित्यादि ॥ अत्रायंभावः ॥ बाध्यामंतरत्वेन छद्दिर्द्विविधा ॥ एतत्तार
तम्येन नगवदनं दानुन्नवतारम्यमिति मर्यादा ॥ प्रकृते चोन्नवरसानुभावकमलं
करणमिति तथाचमिति ॥ मूलस्थपारिपदतात्पर्यमाहुः ॥ रिक्तित्यादि ॥ संव
द्यति ॥ कृतदेहासंबंधयुक्ता इत्यर्थः ॥ नवकंक्रमेत्सत्र ॥ मुखेषु तादृशं क
जलोक्ताव्यंजितमर्थमाहुः ॥ गंधस्यादिनाभावज्ञापकत्वसाम्येन कटाक्षोक्तौ
रेक्यविवक्षया चतुष्टयत्वमुक्तं ॥ कटाक्षयुक्ता इति वा ॥ तथा वगंधादिवक्त्रे

५

क्तिगानययंतं तानिज्ञोपितं ज्ञास्यति ॥ यतस्तच्चतुष्टयं ज्ञेयं ॥ लोनात्मकरसंतु
स्तएवज्ञास्यतीति योजना ॥ एतेन नगवतस्तरूपादियंचविधविषययाये
नोपास्तएताएवेतिसूचितं ॥ तेनैतामुन्नगवतश्चासक्तिः सूचितानवति ॥ मि
थश्चित्तव्यतिषंगोपि ॥ चतुष्टयज्ञेयपदे सस्येववाविशेषणे ॥ कसेविश्वेष्व
रइत्यत्रासंज्ञेत्यादि ॥ ननुविश्वेष्वरादिपदसामानाधिकरण्यात्तद्वत्कस
पदमप्यनंदहेतुत्वेनोक्तं ॥ ननुनामृतेनेतिसंज्ञेत्यादिकथनं न घटते ॥ असु
वातथापिब्रजेवास्पृक्तिः परं न घटते ॥ एकस्तु जानात्येवेतियुक्तंतदिति
कथमेवमिति चेत् ॥ ससं ॥ यादृशीलालाभवतितत्कालिनातादृशीमेव
तांशुकोवदति ॥ यथाचिरं पाहिति बालक इतितथाचतदालोकेतन्नामप्रा
कट्यं नगवतानुत्ततितत्कथनमयुक्तमित्यासयेन तदुक्तं ॥ यत्तुनामृते

ननोक्तमिदमुक्तेतत्राप्नुयते ॥ पुरुषोत्तमस्वरूपं सदानंदं तत्सुकमिति केवलं स्व
रूपवाचित्वेन कल्पपदमेव मुख्यं नाम न त्वीश्वरादिपदवर्द्धमपुनरस्मरत्वमिति त
स्मान्नाधिकारयेय्यस्य नामत्वेनैवोपस्थितिः ॥ यथा मन्त्राणां धर्मपुर
स्सरंधर्मिवाचकत्वे ॥ पिसत्राभाष्येन तथा त्वं तथा प्राप्नोति ॥ मारयेदिति ॥ वा
दकानि निशेधः ॥ महानयकुर्यादिति ॥ इत्युक्त्यातिव्यतिक्रमजन्यदोषप्र
योक्तको भवेदित्यर्थः ॥ तत आरभ्येत्यत्र ॥ यदा सर्वोक्ते सादि ॥ अत्रायं नावः ॥
रमा क्रीडस्वेतैव सर्वसमृद्धिमत्त्वस्य प्राप्तावपि पृथक् निरूपणाद्वारेर्नि
वासेत्यनेनैव हेतु कथने पितत आरभ्येति पार्थको न सर्ववधिकथनाच्च प्र
श्नादिसमृद्धौ विस्वाराधनस्यैव नैकघातहेतुचमवगम्यते ॥ तादर्थ्यं वदु
र्था राधनस्यैव मुख्यफले तेनानुषंगिकत्वमत्रेति ॥ दिष्ट्वा आतरि सत्र

॥ इदानीमिहादि ॥ वसुदेवबुद्धिमनुसत्वेदमुक्तमिति ज्ञेयं ॥ वस्तुतस्तु प्रजाप
क्षोपसमाचवाचास्य ग्रेवचनादिदानीमप्रजत्वोक्तिः कस्यानिप्राणीयेत् ॥
तस्यागतत्वाच्चथात्वं ॥ प्रजायस्मपद्यतेतितु नगवदनिप्रायेत् ॥ अन्यथे
दानीमप्रजस्यप्रजासपद्यतेति विरुद्धं वाक्यं स्यात् ॥ न तेष्वित्यत्र ॥ यथात्म
न इत्यादि ॥ नंदस्यातिप्रियत्वात्ततोपार्थस्वगृहेनंदाकारणमुचितं यद्यपि
तथाकृतेन गवति देवका सुत्रत्वं कंसः संजाय नंदानिष्टं कुर्यात्तदा सुहृदो
क्लिष्टो भवेदतो नो कारणं ॥ इदमप्येकं दुःखमेतदुक्त्या ज्ञायते तेन यथात्म
नो नंदस्य स्वगृहेनाकारणमिति संबंधः ॥ शेषं हेतुत्वोक्तं ॥ निःसाधनफ
लात्मायं प्रादुर्भूतोऽस्ति गोकुले ॥ अतो वयं सुनिश्चिता जाताः सर्वत एव हि
॥ षष्ठ्याये वीर्ये वर्णनीये च कुरु खोक्तिरनुपपन्ने सा संक्याह ॥ मायये

ति॥ मायेस्ससुरादृतिश्चोरेसुराणां तद्रूप एवोपास्पृशतितसंपादितस्त
 नारूपं मायारूपमिति तथाकरणं च तया कृत्वा न गवतैव कर्तुः खमिस्म
 र्थः॥ अंतै एव स्वामिनीनां श्रीत्याजाने॥ अन्यथा तानिरेवसा निवर्त्येत॥
 अतएव तदभावाय मुक्तिदानं च॥ अन्यथा न्यत्र अवश्य पुनर्दुःखदान
 संज्ञवेन सर्वात्मना तन्निवृत्तिर्न स्यात्। तर्हि सुतरां दुःखमनुपपन्नमि
 त्याशं कृत्वा न गवति न कचिन्नवृत्तिनिरोधहेतुत्वेन पुरुषार्थरूपं तदुःख
 मिति नेदं न किमार्गे दृष्टमिह कुः॥ निरोधोक्तैरिति॥ एतेन निरोधमा
 र्गे मर्यादा न किमार्गाद्विलस्य हति सूचितं॥ यद्वा॥ ईश्वरेरसाकरणं
 नोचितमित्याशं कौतुकि॥ अमंसतां नोक्तकरणेन॥ स्वातंत्र्येण संबंध
 मन्नालनमा नागोपी द्वारा संबंधे स्यात्

श्लोक
 १३०

९